

ШЕКСПІРОВА ГРА СЛІВ У ПЕРЕКЛАДАХ П. КУЛІША: ЗІСТАВЛЕННЯ РУКОПИСНИХ ТА РЕДАГОВАНИХ І. ФРАНКОМ ТЕКСТІВ

Олексин О.З.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено питання відтворення гри слів у перекладах драм В. Шекспіра П. Кулішем. Ці переклади займають ключове місце в українській шекспіріані кінця XIX – початку XX століття. Особливу увагу зосереджено на зіставленні гри слів у рукописних та друкованих текстах комедії «Приборкана гоструха» та трагедії «Ромео та Джульєта». Проаналізовано питання авторства гри слів та обсягу змін у друкованій версії перекладів. Узагальнено використані І. Франком підходи до редагування гри слів П. Куліша.

Ключові слова: гра слів, відтворення гри слів, П. Куліш, редагування перекладу, І. Франко, рукописний переклад.

Постановка проблеми. П. Куліш – найвишній значуща постать в історії української шекспіріани кінця XIX – початку XX ст., з якого починається новий етап перекладів В. Шекспіра, що приходить на зміну епосі вільних переробок та часткових перекладів. П. Куліш – автор перекладів 13 п'єс драматурга, а можливо й 15, адже перекладач планував видати 5 томів по 3 твори у кожному, але двох заявлених драм немає серед рукописів і їхня доля достеменно невідома. Уже сам обсяг проведеної роботи є гідним великої поваги, адже нікому з інших перекладачів В. Шекспіра не вдалося одному перекласти стільки драм (друге місце за кількістю перекладів належить І. Стещенко – 6 драм). Шекспіріана П. Куліша – влучна ілюстрація висновку Р. Зорівчак про історію художнього перекладу: «Переважає більшість українських письменників минулого подвижницьки ставилася до перекладацтва» [2]. П. Куліш за життя встиг видати лише три п'єси. Десять інших вийшли вже після його смерті протягом 1899-1902 рр. у Львові за редакцією і вступними статтями І. Франка, які поклали початок українському науковому шекспірознавству.

Рукописи перекладів П. Куліша знаходяться у фондах Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка і заплановані до публікації у рамках проекту повного видання творів П. Куліша, ініційованого Інститутом «Критики» (м. Київ). Оприлюднення рукописів має важливе значення, адже дасть змогу побачити нередатованого П. Куліша та цілісно оцінити зміни та виправлення тексту І. Франком.

Аналіз попередніх досліджень. Рукописні переклади драм В. Шекспіра, зроблені П. Кулішем, – малодосліджені. На сучасному етапі науковці переважно послуговуються розвідкою Я. Гординського «Кулішеві переклади драм Шекспіра» (1928 р.) [1], у якій проведено зіставлення рукописних та друкованих текстів П. Куліша. У цій праці автор детально аналізує «Гамлета», проте порівняння інших драм не таке докладне. Із цього випливає актуальність роботи – доповнення та поглиблення дослідження рукописних текстів перекладів П. Куліша.

Мета дослідження. У нашому дослідженні розглянемо підхід П. Куліша до відтворення Шекспірової гри слів і порівняємо рукописний та редагований варіанти задля визначення обсягу

змін, внесених І. Франком. Матеріалом слугуватимуть комедія «Приборкана гоструха» і трагедія «Ромео та Джульєта» (назва рукописного варіанту – «Ромео та Джульєтта») як твори, що належать до групи найкаламбурніших драм В. Шекспіра.

Виклад основного матеріалу. В. Шекспір використовує понад двісті риторичних фігур, серед яких гри слів належить особливе місце. Гра слів – це гра, якою в епоху королеви Єлизавети цікавилися серйозно. Для сучасників драматурга гра слів була авторитетним засобом красномовства, оскільки її можна було знайти у Біблії, церковних проповідях, творах античних авторів, тому сама епоха та освіта вплинули на те, що «В. Шекспіру судилося грати словами» [12, с. 9]. Англійська мова та її можливості у той період слугували «захопленням для людей з уявою» [11, с. 8]. За визначенням О. Тараненка: «гра слів – це спеціальне використання звукової, лексичної або граматичної форми слів, а також частин слів, фразеологізмів, синтаксичних конструкцій для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні, обігранні близькозвучних або однозвучних мовних одиниць з різними значеннями» [3, с. 37]. Використання гри слів характерне як для комедій, так і для трагедій. В. Шекспір вживав гру слів при змалюванні ключових моментів твору, щоб виразити думку героя, викликати певну реакцію глядачів – саме те, що очікували від драми епохи Відродження.

«The Taming of the Shrew» – одна з найпопулярніших комедій В. Шекспіра, яку він написав у перший період творчості приблизно у 1592-1595 рр. та яку надрукували вже після смерті драматурга у 1623 р. П. Куліш зробив її перший переклад українською мовою під назвою «Приборкана гоструха» у 1881 р. Переклад опубліковано у 1900 р. за редакцією І. Франка, якому належить і перший його критичний огляд. Зокрема, у передмові до видання І. Франко пише, що «переклад досить вірний оригіналові і сам собою має високу поетичну і мовну цінність. [...] Що найбільше можна було б бажати, щоби перекладач докладніше держався оригіналу там, де в ньому є римовані місця, бо більше або менше число таких місць має деяке значення при досліді над часом написання твору. Та, проте, для широкої публіки такі деталі не

мають значення» [5, с. 179], адже «серед українців покладено основу для знайомства з Шекспіром, і хоча вони й досі не можуть похвалитися повним перекладом Шекспірових творів, то все ж найвизначні шедеври великого британця доступні і їм їхньою рідною мовою» [4, с. 385].

Матеріал нашого дослідження включає 60 прикладів гри слів, відібраних з оригіналу комедії. Для побудови гри слів В. Шекспір використовує одиниці різних рівнів: окремі лексеми, вільні та усталені словосполучення, фразеологізми, в основі яких лежить полісемія (24 приклади – 40%), спільнокореневі лексеми (12 прикладів – 20%), паронімія (10 прикладів – 16%), омонімія (8 прикладів – 14%), розчленування основ складених лексем (5 прикладів – 8%), двомовна гра слів (1 приклад – 2%).

Корпус гри слів, відібраний із перекладів, складається з 50 одиниць: 24 – у перекладі П. Куліша, 26 – у перекладі П. Куліша за редакцією І. Франка. Для порівняння наведемо дані із двох інших перекладів: І. Кочерги (1952 р.) – 20, Ю. Лісняка (1985 р.) – 40. Можемо зробити висновок, що П. Куліш відтворює 40% (43% за редакцією І. Франка) гри слів оригіналу, І. Кочерга – 33% та Ю. Лісняк – 67%. Перекладачі застосовують ідентичні основи для побудови гри слів, але з відмінною від оригіналу частотою. П. Куліш найчастіше використовує спільнокореневі лексеми (11 прикладів – 42%), полісемію (9 прикладів – 34%), паронімію (4 приклади – 15%), розчленування основ складених лексем (2 приклади – 9%). Редагуючи цей переклад, І. Франко майже не змінює основ гри слів, тому кількісні дані суттєво не відрізняються.

Трагедія «Romeo and Juliet» належить до першого періоду творчості В. Шекспіра (1588-1594) і поєднує у собі мотиви трагедії та комедії, посідаючи особливе місце серед творів драматурга. «Взявши в свої руки давню «трагічну історію» закоханої пари, він [В. Шекспір] зумів зробити з неї свій перший незрівнянний архітектур, вливаючи в стару, уже перед ним майстерно сформовану посудину, огнистий напій свого генія» – пише І. Франко у передмові до перекладу П. Куліша [6, с. 151]. Українською мовою трагедію вперше переклав П. Куліш у 1901 р. Львівське видавництво НТШ надрукувало її за редакцією, з передмовою та поясненнями І. Франка, який писав: «Мінаючи деякі відступлення від англійського тексту зазначені нами в нотах, мусимо Кулішів переклад сеї трагедії признати незвичайно вдатним і гарним» [6, с. 155]. Окрім того, І. Франко подає інформацію про історію друку перекладу цього твору, яка свідчить про його важливість у перекладацькій творчості П. Куліша: «[...] в часі свого побуту у Львові 1881 р., розпочинаючи друк перекладеного Шекспіра, Куліш зразу поклав був на першому місці «Ромео та Джульєту» і вже надрукував два чи три аркуші сеї трагедії, та чомусь потім змінив свій план і велів знищити надруковані аркуші, а натомість дав до друку «Отелло» [6, с. 155].

«Romeo and Juliet», на думку М. Мегуд, є однією з «найкаламбурніших» п'єс драматурга [12, с. 56]. Це підтверджує матеріал нашого дослідження, який включає 114 прикладів гри слів, відібраних з оригіналу трагедії, що майже удвічі

більше, ніж вибірка з комедії «The Taming of the Shrew». Для побудови цього риторичного звороту у трагедії «Romeo and Juliet» В. Шекспір також використовує одиниці різних рівнів: окремі лексеми, вільні та усталені словосполучення, фразеологізми. Подібними є і його основи: полісемія (50 прикладів – 44%), спільнокореневі лексеми (24 приклади – 21%), антонімія (22 приклади – 21%), омонімія (10 прикладів – 9%), паронімія (6 прикладів – 5%).

Корпус гри слів, відібраний із перекладів трагедії, складається зі 102 одиниць: 51 (44%) – у рукописному перекладі П. Куліша та 51 – у друкованому за редакцією І. Франка. Порівняймо цю кількість гри слів із грою слів у інших перекладах трагедії: 49 (43%) – у перекладі П. Куліша (за редакцією М. Вороного) (1928 р.), 31 (27%) – А. Гозенпуда (1937 р.), 54 (47%) – І. Стешенко (1952 р.), 66 (58%) – В. Мисика (перекладено 1932 р., опубліковано 1988 р.) та 60 (53%) – І. Костецького (1957 р.). У рукописному варіанті П. Куліша знаходимо антонімію (21 приклад – 42%), полісемію (16 прикладів – 32%), спільнокореневі лексеми (11 прикладів – 22%), паронімію (2 приклади – 4%). У тексті, редагованому І. Франком, зміни незначні і стосуються лише антонімії (19 прикладів – 38%) та спільнокореневих лексем (13 прикладів – 26%).

Порівнявши кількість гри слів у різночасових перекладах, можемо зробити висновок, що П. Куліш звертає значну увагу на її збереження у цільовому тексті. Загалом, перший переклад містить досить високі, як на свій час, показники відтвореної гри слів українською мовою. Далі розглянемо наскільки відрізняється гра слів у рукописному та друкованому варіантах. Після ґрунтовного аналізу матеріалу можемо виділити три підходи І. Франка до редагування гри слів у «Приборканій гострусі» і «Ромео та Джульєті».

Перший підхід – це створення гри слів на місці неігрового тексту. Таких випадків у перекладах комедії та трагедії – три, що зовсім небагато, враховуючи загальну кількість гри слів у цих творах – 75 одиниць. Наприклад: ROMEO: [...], and I am **done**. // MERCUTIO: Tut! **dun's** the mouse, the constable's own word. / If you art **dun**, we'll draw thee from the mire / Of this, save reverence, love, wherein thou stick'st up to the ears [14, с. 171]. Гра слів на основі омофонів *done – dun* (1) *adj.* dark, 2) *subst.* a dun horse [13, Т. 1, с. 342-343]) водночас є алюзією на сільську розвагу «dun in the mire» (кінь у болоті), у якій група учасників повинна підняти колоду, що символізує коня. У рукописі П. Куліша замість гри слів знаходимо лише повтор лексеми: ROMEO: *Утнху покидбть у русцвті найкрбце*. // MERCUTIO: *Ба! втнха – мов та миш, мовляв наш комісбр. / Колъ покънути, дак покидбй кохбнне. / Ми втъягнем тебй з багнб любуви, мосъбнне. / Бо так загрэз есъ, що вже й вушйй не вьдко* [10, арк. 12]. Порівняймо з редакцією І. Франка: ROMEO: *та я вже пас*. // MERCUTIO: *Ба! Пас як пес, мовляв наш комісар. / Коли вже пас, так витягнем тебе / З того багна, чи – вибачте вашеїї – / З любови, в яку загруз еси по вуха* [8, с. 24-25]. У перекладі лексему *done* заміною лексемою *pas*, що дозволяє побудувати паронімічну гру слів *pas – пес*, а потім, хоча й з

втратою аллюзії, розвинути її далі – *нас*, за який можна смикнути, щоб витягти з болота.

Другий підхід – внесення змін у наявну гру слів П. Куліша, які полягають головно у заміні лексем без або з частковою зміною основ. І. Франко редагував у двох творах десять прикладів цього риторичного засобу, надавши мові перекладу природнішого звучання та покращивши зв'язність та логічність тексту, зокрема у випадку діалогічної гри слів, що дозволило виразити чи навіть зберегти її функцію, як от: *HOSTESS: I must go fetch the third-borough. // SLY: Third, or fourth, or fifth borough, / I'll answer him by law* [14, с. 119]. У рукописі П. Куліша (*ШИНКАРКА: пійдэ гукнэ квартбльного. // НИЦАК: Квартбльного, трохтбльного, чи п'ятитбльного* [...] [9, арк. 64]) репліка звучить штучно з погляду мови та сценічності. А ось як змінив її І. Франко: *ШИНКАРКА: піду гукну десятника. // НИЦАК: Десятника, двадцятника, тридцятника, я одвічатиму йому по праву* [7, с. 3]. Порівняння рукопису та друкованого тексту дозволяє стверджувати, що правки, які І. Франко вніс у гру слів, загалом покращили її якість.

Третій підхід редактора – вилучення гри слів. У перекладах знаходимо лише два таких випадки. У першому з них зміни внесені у слова Груміо, другого за частотністю вживання гри слів персонажа: *GRUMIO: an she stand him but a little, he will throw a figure in her face, and so disfigure her with it, that she shall have no more eyes to see withal than a cat* [14, с. 123]. У П. Куліша читаємо: *ГРУМІО: він їй постбвить на лиці гбрну фігэру, и так їй обесфигэрить* [...] [9, арк. 77]. Незважаючи на калькування, гра слів відображає особливості мовлення Груміо, зокрема його словотворчі здібності. Завдяки їй П. Куліш увиразнює образ героя та підсилює гумористичну функцію. У друкованому варіанті І. Франко, нажаль, опускає Кулішеву гру слів: *ГРУМІО: Тільки вона хоч трохи задереть ся з ним, він їй замалює на лиці таку фігуру, що у неї і лиця не стане, а очей зостанеть ся не більше як у кішки* [7, с. 28]. У другому випадку І. Франко надає перевагу значенню, а не формі висловлювання. Він наближає переклад до семантики оригіналу і вилучає паронімічну гру слів, якою П. Куліш компенсує втрату Шекспірової полісемантичної гри слів: *ROMEO: Beauty too rich for use, for earth too dear!* [14, с. 172]; *ROMEO: Красб не по страстям, не по серцям земнъм!*

[10, арк. 15]. *ROMEO: Краса се за богата задля вжитку / І за коштовна для землі* [8, с. 29].

Порівняння рукописного та друкованого варіантів дозволяє стверджувати про позитивний характер змін, що їх І. Франко вніс у гру слів. Проте такі зміни кардинально не впливають на якість цього риторичного засобу у перекладі і не применшують здобутки П. Куліша, якому належить переважна більшість гри слів, серед якої знаходимо справжні майстерні зразки. Для перекладача характерні часом протилежні підходи до інтерпретації оригіналу: калькування або вилучення Шекспірової гри слів, а разом з тим – створення власної, семантично відмінної від оригіналу, двозначності, використання повтору задля компенсації невідтвореної гри слів. Наприклад: *BIANCA: That? Being mad herself? She's madly mated. // GREMIO: I warrant hum, Petruchio is Kated* [14, с. 129]. – *БЯНКА: Дурна нішла, дурною і зустріла. // ГРЕМІО: Петручіо над Катєю став катом* [7, с. 67]. *PETRUCHIO: Kate of Kate Hall, my super-dainty Kate, / For dainties are all Kates, and therefore, Kate* [14, с. 125]. – *ПЕТРУЧІО: Між Катями ти Катя золотая (Ду-кати, се ти – Катя золотая)* [...] [7, с. 43]. *PETER: Then will I lay the serving creature's dagger on your pate. I will carry no crotchets. I'll re you, I'll fa you. Do you note me?* [14, с. 184–185]. – *ПЕТРО: А чи не хочете від панського блюдолиза здачі мечем по кучмі? Я не ношу ніяких карлючок, а вам дам такого ре, фа та ще й соль, що буде вам солоно* [8, с. 109]. *FRIAR: Unseemly woman, in a seeming man; / And ill-beseeming beast, in seeming both!* [14, с. 180]. – *О неподобна женицино в мужському / Подобї! о злоподобїній їй / Звірюко!* [8, с. 79].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. «Приборкана гоструха» і «Ромео та Джульєтта» яскраво свідчать про увагу до гри слів як невід'ємної риси ідіостилю В. Шекспіра з боку перекладача П. Куліша та редактора І. Франка в кінці XIX – на початку XX століття, що підтверджують високі кількісні дані відтвореної гри слів. І. Франко суттєво не змінив гри слів у друкованому варіанті. Її найцікавіші приклади належать перу саме П. Куліша, який у кінці XIX століття творчо підходив до відтворення гри слів українською мовою. Надалі варто детальніше розглянути питання методів відтворення гри слів у рукописах П. Куліша та зіставити їх із пізнішими українськими інтерпретаціями драм В. Шекспіра.

Список літератури:

- Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра / Я. Гординський. – Записки НТШ. – Т. 148. – 1928. – С. 55–164.
- Зорівчак Р. Український художній переклад як націєтворчий чинник / Р. Зорівчак // Літературна Україна. – 2005. – 13 січ.
- Тараненко О. Гра слів / О. Тараненко // Культура слова. – 1997. – Вип. 50. – С. 37–41.
- Франко І. Шекспір в українців / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 34 : Літературно критичні праці (1902–1905). – К. : Вид-во «Наукова думка», 1981. – С. 379–385.
- Франко І. Передмова [до видання: Уільям Шекспір. Приборкана гоструха. Комедія в 5 діях з перед грою. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1900] / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 32 : Літературно критичні праці (1900–1902). – К. : Вид-во «Наукова думка», 1982. – С. 171–179.
- Франко І. Передмова [до видання: Вільям Шекспір. Ромео та Джульєтта. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901] / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 33 : Літературно критичні праці (1900–1902). – К. : Вид-во «Наукова думка», 1982. – С. 146–155.
- Шекспір У. Приборкана гоструха / У. Шекспір ; пер. з англ. П. А. Куліша ; передмова і поясн. І. Франка. – Львів : Вид-во Українсько-руської видавничої спілки. – 1900. – XV, 119 с.

8. Шекспір У. Ромео і Джульєтта / У. Шекспір ; [пер. з англ. П. А. Куліша, ред. та передм. І. Франка]. – Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 1901. – 132 с.
9. Шекспір В. Приборкана гоструха / В. Шекспір ; пер. з англ. П. О. Куліш // Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів і текстології. – Фонд П. О. Куліша. – Од. зб. XVIII 42/33. – 54 арк.
10. Шекспір В. Ромео та Джульєтта / В. Шекспір ; пер. з англ. П. О. Куліш // Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів і текстології. – Фонд П. О. Куліша. – Од. зб. XVIII 43/7. – 71 арк.
11. Evans B. I. The Language of Shakespeare's Plays / B. I. Evans. – Abingdon : Routledge, 2005. – 190 p.
12. Mahood M. M. Shakespeare's Wordplay / M. M. Mahood. – London, New York : Methuen, 1957. – 192 p.
13. Schmidt A. Shakespeare Lexicon and Quotation Dictionary. In 2 Volumes / A. Schmidt. – New York : Dover Publications, Inc., 1971. – Vol. 1 – 772 p. Vol. 2 – 740 p.
14. Shakespeare W. The Complete Works / W. Shakespeare. – New Lanark : Geddes & Grosset, 2002. – 751 p.

Олексин О.З.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ШЕКСПИРОВАЯ ИГРА СЛОВ В ПЕРЕВОДАХ П. КУЛИША: СОПОСТАВЛЕНИЕ РУКОПИСНЫХ И РЕДАКТИРОВАННЫХ И. ФРАНКО ТЕКСТОВ

Аннотация

Исследованы вопросы воспроизведения игры слов в переводах драм У. Шекспира П. Кулишем. Эти переводы занимают ключевое место в украинской шекспириане конца XIX – начала XX века. Особное внимание было сосредоточено на сопоставлении игры слов в рукописных и печатанных текстах комедии «Приборкана гоструха» и трагедии «Ромео та Джульєтта». Проанализирован вопрос авторства игры слов и объема изменений в печатной версии переводов. Обобщены использованные И. Франко подходы к редактированию игры слов П. Кулиша.

Ключевые слова: игра слов, воспроизведение игры слов, П. Кулиш, редактирование перевода, И. Франко, рукописный перевод.

Oleksyn O.Z.

Ivan Franko National University of Lviv

SHAKESPEARE'S WORDPLAY IN P. KULISH'S TRANSLATIONS: CONTRASTING MANUSCRIPT AND EDITED BY I. FRANKO TEXTS

Summary

The article focuses on wordplay in P. Kulish's translations of Shakespeare's plays. These translations occupy an important place in Ukrainian Shakespeareana of the end of the 19th – beginning of the 20th century. A particular attention is paid to contrasting wordplay in manuscript and print texts of the comedy «The Taming of the Shrew» and the tragedy «Romeo and Juliet». The paper also analyses the issue of wordplay authorship and the amount of changes in translations print version as well as generalizes I. Franko's approaches to editing P. Kulish's wordplay.

Keywords: wordplay, rendering wordplay, P. Kulish, translation editing, I. Franko, manuscript translation.